

Autor stati upozornil od r. 1962 již několikrát na nedostatečnou vyjasněnost pojmů používaných k označení speciálních sociologií, orientovaných na ekonomickou sféru. Předkládaná stať chce ukázat, že pojem sociologie ekonomiky není jen sémantickým problémem, a analyzuje limity úsekového pojetí sociologie práce, průmyslu, podniku a trhu.

Je přirozené, že ve stati jde především o jistou inventarizaci teoretických přístupů a o historický pohled na problém. Tím více se otevírá cesta další diskusi, která může přispět k vyjasňování předmětu sociologie jako vědy a také k přesnějšímu vymezení speciálních sociologií, než bylo dosud obvyklé.

V literatuře se často připomíná myšlenka Saint-Simona, že by lidstvo mělo vytvořit i sociální fyziku — tedy vědu o společnosti s přesností přírodních věd — jako počátek sociologie. A je typické, že vedle této zakladatelské ideje je pro Saint-Simona typický i obdiv k industrii, jejíž pojetí je u něho ovšem zcela mlhavé.

Jeho zák — August Comte — bývá oficiálně uznáván za zakladatele sociologie a jemu patří i vytvoření pojmu. Pozitivně u něho lze zaznamenat snahy vysledovat příčiny sociální dynamiky a postihnout základy sociální statiky. Spencer upozornil na poměrnou stabilitu a dlouhodobost sociálních vztahů, vysvětlil ji však z pozic biologických, nikoli ekonomických.

Specifiku sociologie se snaží postihnout i Durkheim: nalézá ji v totalitě společenského pohybu. Ovšem určit místo ekonomiky v této totalitě přísluší ve společenské vědě až Marxovi. Marx a Engels upozornili své následovníky na nebezpečí mechanického výkladu „koneckonců určující“ role ekonomiky. Dnes víme, že a jak právem.

Nicméně platí, že dnes celá světová sociologie uznává Marxův přínos pro docenění ekonomiky ve společenském pohybu,

a dále se snaží složité vztahy mezi ekonomickými jevy a celou sociální totalitou zkoumat, studovat, předvídat.

Lze říci, že — věren své koncepci — takto zaměřil pozornost sociologů již sám E. Durkheim ve své revui *L'Année Sociologique*, v níž vytvořil řadu sekcí a jednu z nich nazval „*Ekonomická sociologie*“.

Později se však zaměření pozornosti sociologů na ekonomiku realizuje spíše prostřednictvím řady speciálních sociologií, zejména sociologie práce, průmyslu, podniku, sociologie organizace a řízení apod., a to tak, že potřeby empirie vyvolaly vždy konkrétní výzkumy v konkrétní oblasti (růst průmyslu v USA a růst průmyslové sociologie, v posledních letech marketing a růst sociologie trhu).

Jestliže je vymezení předmětu sociologie dosud diskutovaným problémem, nemůže být ani speciální sociologie definována v míře, kterou by bylo možno považovat za dostatečnou. To platí i o sociologii práce, průmyslu, podniku a trhu.

Zdá se, že mnohé by zde vysvětlil historický pohled na věc. Sociologii v ekonomické oblasti nebyla věnována pozornost ještě začátkem dvacátého století také proto, že ekonomika z řady důvodů byla přehlížena i v průmyslově nejvyspělejších zemích. Sledovat vývoj, strukturu, nárůst a konfliktnost sociálního subjektu nebylo ani oficiálně (např. státem), ani privátně (soukromým podnikem) podporováno a financováno. Prakticky až třicátá léta přinášejí změnu tohoto postoje a pochopení, že co nehlubší znalost pracovních skupin, struktury zaměstnanců, aho i interpersonálních vazeb v mikroskupinách je nikoli ohrožením soukromovlastnických principů, nýbrž naopak východiskem vědecktějšího řízení sféry práce a tedy i snížení jak podnikatelského, tak i politického rizika (prof. Mayo a Hawthornský experiment; Henry Ford a jeho „filosofie práce“).

Pokud jde o vymezení speciálních so-

ciologii, které se zabývají studiem sociálního subjektu v ekonomické oblasti, upozornil velmi případně jeden z čelných polských sociologů průmyslu, Kazimierz Doktor, ve své práci *Przedsiębiorstwo przemysłowe* (Varšava 1964), že definovat sociologii průmyslu je nesnadné nejen pro nevyjasněnost pojmu sociologie, nýbrž i pro nevyjasněnost pojmu průmysl. Pojem průmysl je natolik pohyblivý, že zahrnuje jednou technokraticky pojatý souhrn výrobních prostředků, jindy opět vše, co není zemědělstvím — avšak i tak ještě zůstává neřešen např. problém zprůmyslovění zemědělství.

Přirozené, těchto potíží je nutno si být vědom proto, aby snahy o definování předmětu sociologie jako vědy — a v naší souvislosti nyní speciálních sociologií práce, průmyslu, podniku a trhu — zahrnuly celou šíři reality a nikoli jen zjednodušený aspekt. Ne tedy proto, abychom vůbec upustili od snah podat alespoň charakteristiku oblasti, již se tyto speciální sociologie zabývají. Pokusíme se nyní o takovouto stručnou charakteristiku.

Sociologie práce

zkoumá sociální realitu v ekonomice v relativně nejobecnější rovině. Zabývá se prací jako sociálním procesem a v tomto smyslu řeší otázky společné pracovnímu procesu v různých výrobních oblastech (průmysl, zemědělství, doprava). Sociologie těchto oblastí (např. tedy sociologie průmyslu) je pojmem konkrétnějším, s užším rozsahem předmětu.

Sociologie práce studuje např. fyzické, sociální a psychické pracovní prostředí a jeho vliv na produktivitu práce, na stabilitu pracovníků, na iniciativu lidí; předpoklady snižování pracovní doby a strukturu volného času pracovníků, instituce řídící a organizující pracovní síly (osobní oddělení, školy práce), rekreační zařízení a jejich úlohu v reprodukci pracovní síly; účinnost metod řízení v konkrétních pracovních skupinách.

Sociologie práce si dále všímá sociální role, jakou v určitých profesích a pracovních kolektivech hrají jednotliví pracovníci, zejména vedoucí těchto kolektivů (např. problémy pracovní kázně, autority, soudružských vztahů a jejich podmínek na konkrétním pracovišti). Sleduje vliv sociálních podmínek na motivy lidí, roz-

voj nových profesí a profesiografické změny. Sleduje tedy celou oblast subjektivní stránky řízení a organizace.

Sociologie průmyslu

studuje sociální skupiny ve vztahu k průmyslové výrobě. Její vznik se spojuje někdy s pokusy prof. Mayo v Hawthorne v roce 1927—1935. Dnes jde o jednu z nejvýznamnějších sociologických škol vůbec. Průzkumy ukazují, že 30 až 35 % všech studentů sociologie v západních zemích se prakticky uplatní právě v této oblasti, a rovněž první a nejširší specializaci sociologie v Polsku je obor sociologie průmyslu (ekonomická fakulta v Lodži má speciální směr průmyslových sociologů).

Sociologie průmyslu je orientována nejčastěji na studium sociálního subjektu v konkrétním odvětví průmyslu, avšak studuje i vztah industrializace k vývoji celé společnosti, nebo naopak zase podnik jako systém sociálních skupin. V této sféře si např. všímá asimilace pracovníků (a s ní spojených otázek: odkud se rekrutují, s jakými předpoklady, jak probíhá přijímání do práce, za jak dlouho a jakými metodami se pracovní i sociálně adaptují, atd.). Zabývá se celou oblastí vztahů mezi řídicími a řízenými, např. vytvářením podmínek k rozvoji osobnosti pracovníka, vytvářením sociálního klimatu na pracovišti, formálními a neformálními skupinami, sociálními předpoklady a důsledky zavádění automatizace, studiem mikrostruktury a makrostruktury odvětví průmyslu, atd. Literatura však vesměs prokazuje zaměření mnohem širší, než je odvětvové zaměření průmyslové sociologie. Sociologie průmyslu dochází rovněž k nejobecnějším vztahům subjektu v ekonomice a konkretizuje řadu kategorií sociologie práce (např. problém stabilnosti kádrů, poměru k práci apod.). Anglosaská literatura chápe průmyslovou sociologii jako sociologii celé ekonomiky vůbec a zdůrazňuje zejména její sociálně gnoseologický význam ve spojitosti s řízením moderní průmyslové společnosti.

Sociologie podniku

je jedna ze speciálních disciplín sociologie aplikované v ekonomické oblasti. Sociologie podniku chápe podnik nejen jako konkrétní anglomeraci techniky a ekonomických vztahů, nýbrž i jako určitý so-

ciální systém. Studuje předpoklady vzniku tohoto systému při vytváření nového podniku (předpoklady získání pracovních sil, s jakou kvalifikací, věkovým složením, ženy, muži, mládež atd.), zkoumá procesy sociální a pracovní adaptace (které skupiny pracovníků se adaptují nejdříve, jakými metodami je správné přijímat konkrétní skupiny nových pracovníků do podniku), sociální klima v pracovních skupinách a v celém podniku (cílevědomé tvoření pracovních skupin, sociometrické zjišťování vazeb a přirozených autorit, formální a neformální skupiny), procesy integrace a frustrace (metody upevňování poměru k práci, podniku a jejich účinnost v konkrétních pracovních skupinách, příčiny fluktuace, diferenciací, fluktuace podle konkrétních sociálních skupin, analýzy sociálních kořenů konfliktů v podniku), kázeň a autoritu jako sociální fenomény (faktory kázeň upevňující a narušující, komponenty autority vedoucích hospodářských pracovníků, společenských organizací, tzv. přirozených vůdců), proces řízení podniku jako vztah subjekt-subjekt (vazby sociálních skupin v hierarchii řízení, formy komunikace), podnik a širší komunity (podnik a město, kraj, země).

V rozvoji konkrétních průzkumů průmyslových podniků byly cenné kroky učiněny v americké empirické sociologii 20. let našeho století (prof. Mayo, hawthornské experimenty), v Německu (tzv. Betriebsoziologie) a v posledních letech i v Polsku, NDR a SSSR. Průzkumy socialistického podniku mají bezprostřední význam pro zvýšení úrovně řízení ve zkoumaném podniku.

Sociologie trhu

je novou speciální disciplínou sociologie, orientující se na průzkum sociálního subjektu ve sféře směny. Zabývá se strukturou kupujících, jejich potřeb, vývojem poptávky po konkrétních druzích zboží u konkrétních sociálních skupin, diferencuje kupní potenci obyvatelstva časově (období roku, v kterých hodinách dne), místně (různost postojů a zájmů určitých sociálních skupin ve městě, na venkově, ve vlastní zemi, v cizině apod.).

Závěry sociologie trhu jsou významné jak pro obchodní organizace, tak pro vý-

robu (ovlivňování výrobního programu jak co do kvantity, tak co do kvality). Ze závěrů sociologie trhu čerpají zejména obchodní organizace. Přesněji orientují určité druhy zboží distribuční sítě do míst nejvyšší potenciální poptávky, používají obalové techniky se zřetelem ke konkrétním skupinám kupujících (děti, důchodci), volí inzerci podle výsledků průzkumů (nikoli prodej „vůbec“), řídí reklamu cílevědomě na určité vrstvy obyvatelstva doma i v cizině.

Poznatků sociologických výzkumů v oblasti sociologie trhu se využívá i při výchově pracovníků pro obchod, reklamních odborníků, řídicích pracovníků v hospodářství.

Sociologové zabývající se teoretickou prací v této oblasti opírají své úvahy nejen o přímá zjištění ve vlastních průzkumech, nýbrž i o studia demografická (předpokládaný trend vývoje věkového stromu a závěry o zaměstnanosti a kupní síle), o výsledky výzkumů veřejného mínění v celostátním měřítku (např. údaje o životních cílech, o zamýšleném sňatku a počtu dětí, atd.).

V průmyslově vyspělých zemích jsou zřizovány specializované ústavy, schopné na objednávku firem podat expertizy i během jednoho dne.

Marketingová orientace výroby na trh jako dominantu celé ekonomiky zákonitě činí z kupce subjekt, jehož záměry, postoje a hodnocení výrobků musí být poznány i ovlivněny. To zákonitě činí ze sociologie a psychologie organickou součást, organickou složku marketingové teorie.

V našich charakteristikách předmětů sociologie práce, průmyslu, podniku a trhu jsme v podstatě vyjádřili pojetí, které je dnes v sociologické literatuře běžné a které bychom nazvali odvětvovým pojetím těchto disciplín. Aby věc byla zřejmější, budiž nám dovoleno přímo několik citátů. V jedné z nejvýznamnějších prací polské sociologie průmyslu charakterizují autoři A. Sarapata a K. Doktor předmět sociologie práce takto: „Předmětem sociologie práce je společenský charakter práce, práce jako sociální proces a nikoli jako proces fyziologický, ekonomický či technologický“.¹ V dalším pak autoři blíže objasňují, co rozumět prací jako sociálním procesem. Jde o to, že se lidé

¹ A. Sarapata, K. Doktor, *Elementy socjologii przemyslu*, Varšava 1963.

předně nevěnují práci jen k zajištění svých biologických potřeb (jídlo, šaty), nýbrž i proto, aby uspokojili své potřeby společenské (např. aby zajistili svou pozici ve společnosti, získali vliv, moc, atd.). Dále pak sama práce, její výsledky atd. jsou myslitelné jen v určitých sociálních podmínkách. A konečně proces práce vyvolává různé změny v celém sociálním pohybu (např. proces industrializace).

V dalším pak autoři definují sociologii průmyslu takto: „Sociologie průmyslu je částí sociologie práce, váže se na průmyslovou výrobu. Zabývá se vlivem průmyslové výroby na motivy, průběh i výsledky práce i sociálními důsledky průmyslové výroby.“

Šířeji již charakterizuje předmět András Hegedüs ve své knize *Moderní buržoazní sociologie a společenská skutečnost*.² „Především je nutno vysvětlit rozdíly mezi obecně používanými pojmy sociologie práce, podniku a průmyslu. Nejširší tematiku má sociologie práce, která zkoumá sociologické jevy vytvářející se v důsledku pracovních vztahů i mimo závod; tematika sociologie podniku je naproti tomu omezena na podnik, ale sem se obvykle počítají i neprůmyslové podniky, resp. závody. Bohatou a z určitého hlediska pro nás pozoruhodnou literaturu představují např. průzkumy výzkumných ústavů. Sociologie podniku pojednává v rámci podniků nejen o pracovních vztazích v užším smyslu, ale také v tomto směru doplňuje výsledky sociologie práce.

Sociologie průmyslu se zabývá pouze sociologickými otázkami průmyslových podniků, ale snaží se o jejich výzkum v měřítcích »průmyslové společnosti«, tedy obecněji než podniková sociologie. Sociologie průmyslu zkoumá společenskou strukturu, rozdíly mezi jednotlivými odvětvími celého průmyslu určité země.“

Konečně ocitujeme z referátu J. Mihálíka na ustavující schůzi sekce sociologické práce, průmyslu a podniku při Slovenské sociologické společnosti jeho stanovisko, vycházející z rozboru předního anglického sociologa průmyslu, prof. Smitha, a nejnámějšího francouzského sociologa v této oblasti, prof. Friedmana.

„Nemáme ještě vyjasnené, či ide o jednu sociologickú disciplínu, alebo o tri navzájom závisiace. Vyhranené stanovisko nie je ani v svetovej literatúre. Napr. J. H. Smith v práci *Les sciences sociales dans l'enseignement supérieur — Sociologie industrielle*³ zastáva názor, že názov »sociológia priemyslu« trocha znepokojuje určitú časť sociológov, ktorí vyslovili názor, že výraz »sociológia práce« alebo »sociológia organizácie« by snáď bol presnejší a lepšie vyhovujúci, keďže vedecké bádanie už dávno prekročilo hranicu priemyselného odvetvia. Ďalej možno citovať najnovší zborník francúzskych sociológov zpracovaný pod vedením Georgesa Friedmana, *Sociológia práce*.⁴ Friedman napríklad hovorí, že »sociológiu práce musíme chápať v jej najširšom zmysle, ako štúdium všetkých ľudských kolektívov, ktoré sa ustanovujú pri pracovnej činnosti, ako štúdium rôznych aspektov práce«, a ďalej: »Každý pracovný kolektív... implikuje pracovné vzťahy či už v priemysle, alebo obchode, alebo poľnohospodárstve. Tak isto podrobil kritike nevhodnosť ponímania doteraz všeobecne používaného názvu sociológa priemyslu. Vzhľadom na to, že veľká časť výskumov, hlavne v oblasti ľudských vzťahov, sa prevádzala v priemyselných organizáciach, veľa ľudí, zvlášť v priemysle, sa domnieva, že štúdium osobných vzťahov v rámci pracovnej skupiny je synonymom sociológie priemyslu. Sociológiu práce tu prezentuje ako vedu stretávajúcu sa s človekom, ktorého správanie sa zďaleka nemožno vysvetliť len ekonomickými pohnútkami. Ide jej o zváženie všetkých aspektov činnosti človeka a ľudských kolektívov, ktoré sa vytvárajú v závislosti na pracovných procesoch, bez ohľadu na odvetvie.

Bolo by preto správnejšie hovoriť o sociológii práce v priemysle, obchode, poľnohospodárstve atď.; spoločným menovateľom sociológií odvetví sú totiž pracovné vzťahy v ich najširšom slova zmysle, i keď každé odvetvie má svoje špecifikum.«

Bylo by možno ešte podstatne rozšíriť počet autorů, kteří se vymezováním předmětu sociologie práce, průmyslu a podni-

² A. Hegedüs, *Moderní buržoazní sociologie a společenská skutečnost*, Praha, SPN 1965 (maďarský originál r. 1961) — citát ze str. 109, 110.

³ J. H. Smith: cit. dílo, UNESCO 1961, str. 31n.

⁴ Georges Friedman a kolektiv: *Traité de sociologie du travail*, Armand Colin, Paris 1964, II. vydání, str. 26 a 28.

ku zabývali a vyslovili hledisko, které jsme v úvodu nazvali odvětvovým přístupem k problému. Kdybychom se je pokusili shrnout u zde citovaných i dalších autorů, tu vidíme, že za nejobecnější považují sociologii práce, neboť zkoumá pracovní proces jako sociální proces (zde jde zřejmě o aplikaci Marxovy koncepce abstraktní práce) a je tedy nadřazena jednotlivým odvětvím ekonomiky (např. zemědělství, doprava, průmyslu). Sociologie průmyslu je již soustředěna na jediné odvětví, totiž průmysl (zde opět je zřejmá aplikace Marxovy koncepce konkrétní práce); je tedy užší svým rozsahem. (Připomínáme zde z citace doc. Mihálíka myšlenku, že „vědecké bádání již dávno překročilo hranice průmyslového odvětví“). Konečně aplikací poznatků sociologie práce a průmyslu na podnik se zabývá podniková sociologie, která je rozsahem předmětu nejužší (i když — jak v naší předchozí citaci nejjasněji vyjádřil A. Hegedüs — je i zde zpětná vazba od podniku k odvětví a k celé oblasti práce).

Přístup, který jsme snad s určitým zjednodušením, avšak v podstatě věcně shrnuli, je přístupem nesporně možným a rovněž teoreticky zdůvodnitelným. V tomto odvětvovém pojetí provází sociologie vlastně příslušnou odvětvovou ekonomiku v dané konkrétní oblasti.

Znovu opakujeme: toto odvětvové pojetí sociologie má své oprávnění už proto, že směřuje ke komplexnímu pohledu na ekonomiku a toto hledisko je zejména pro zvědčení řízení ekonomiky přímo předpokladem vědeckosti. Přesto je však nutno upozornit, že není bez problémů a zejména v článkové publicistice mívá až naivní interpretace, např. takové, že ekonomická věda prý nestuduje člověka, nýbrž věci (a co Marxovo pojetí výrobních vztahů jako vztahů mezi lidmi prostřednictvím výrobních prostředků!), zatímco naopak sociologii nutno chápat jako vědu o člověku. R. Dahrendorf⁵ velmi správně kritizuje takovéto pojetí, nesprávné z mnoha důvodů. Chápat průmyslovou sociologii jako encyklopedii člověka v průmyslu znamená přehlížet řadu oblastí pro pracovníka v průmyslu krajně významných, které sociologie vůbec nestuduje. Tak se tedy vyrazuje pracovní medicína, fyziologie, pedagogika a zejména

na psychologie. V čem vidí Dahrendorf naopak specifiku sociologie průmyslu a podniku? Centrem těchto disciplín je podle něho proces integrity a konfliktnosti v sociálních skupinách průmyslového podniku. Ponechme zatím stranou toto pojetí předmětu, avšak plně se ztotožníme s odmítnutím onoho encyklopedického pohledu na průmyslovou sociologii jako vědu o průmyslovém člověku vůbec.

Nejde však jen o takovéto „odvětvové“ oddělení sociologie od ekonomie, způsobené naivní interpretací. Jde o rozpornosti tohoto odvětvového hlediska v sociologii samé, vzhledem k jejímu charakteru. Pozorný čtenář si jistě povšiml, že v pracích nazvaných *Sociologie průmyslu* či *Sociologie práce* se celé kapitoly zabývají týmiž problémy. Studium originálu těchto prací pak ukáže, jak těžko lze odlišit tyto problémy alespoň kvantitativně. Řada vymezení předmětu sociologie práce, průmyslu a podniku, které jsme citovali úvodem, toto otevřeně přiznává a můžeme autory těchto názorů i prací jen obhajovat: věc není v nepozornosti autora, který nedodržel odvětvové hledisko a pod názvem *Sociologie průmyslu* mluví hned jazykem sociologie práce, hned jazykem sociologie podniku. Věc je mnohem spíše v tom, že sociální subjekt v ekonomické sféře nelze bez umělého omezení sledovat jinak než právě bez odvětvových hranic. Vezmeme např. problém ekonomického řízení a podílu pracujících na něm: V této formulaci jde o problém sociologie práce. Má-li však být řešen, dostává se sociolog nezbytně tam, kde děj probíhá, k živé dialektice tohoto jevu: srovnává např. účast na řízení pracovníků v průmyslu a pracovníků v zemědělství. Avšak i tu, zejména pro úzkou závislost sociologické teorie — na rozdíl např. od teorie filosofické — na konkrétních průzkumech, zákonitě dospívá až ke konkrétnímu závodu. A totéž platí ovšem obráceně: účast pracujících na řízení podniku je neřešitelná bez ohledu na celou hospodářskou soustavu, bez znalosti soustavy řízení, která ponechává větší či menší prostor této účasti, atd.

Nelze v této souvislosti nevzpomenout pozoruhodné myšlenky, kterou uvedl J. D. Reynaud v úvodu k práci J. H. Smitha *The University Teaching of Social Scien-*

⁵ Ralf Dahrendorf: *Industrie und Betriebssoziologie*, Berlin 1962.

ces. *Industrial Sociology*.⁶ Upozornil na potřebu s přesnou definicí průmyslové sociologie a zamyslel se nad dnešními snahami pedanticky definovat jednotlivé disciplíny. Ptá se: Které disciplíně přidělit hawthornský experiment? A přímo upozorňuje na jisté nebezpečí takového zúženého (v našem případě odvětvového) pojetí, které by mohlo ohrozit to nejcnější: potřebu interdisciplinárního zkoumání subjektu v průmyslu. A není vlastně — táže se autor předmluvy závěrem — průmyslová sociologie názvem pro dnešní sociologii vůbec, protože se zabývá průmyslovou společností? Můžeme odpovědět, že z pozic odvětvového pojetí průmyslové sociologie přirozeně nikoli. Z těchto pozic je skutečně pravda, že oblast práce je obecnější než oblast průmyslu. Stojí však za úvahu, zda toto je jediná pozice a zda nelze uvést i v odvětvovém pojetí argumenty, které onu právě vyslovenou pravdu relativizují. Tak např. takový argument: Oblast práce je nesporně širší než oblast průmyslové práce; stále významnější je např. oblast služeb, existuje zemědělství a doprava jako odvětví ekonomiky. Avšak statistika každé průmyslové země prokazuje, že pokud jde o úhrn společenské práce, dominuje zcela jednoznačně průmysl. I oblast služeb se ostatně industrializuje, pracovní podmínky velké průmyslové prádelny jsou velmi podobné chemické továrně, atd.

Zřejmě tyto důvody vedly k tomu, že v průmyslově nejvyspělejších zemích — v zemích anglosaských — se rozšířil pojem „industrial sociology“ nikoli v odvětvovém, nýbrž v ekonomickém pojetí, a takto je dnes běžně užíván na univerzitách. v praxi i v literatuře. Přirozeně, tuto šíři pojetí nelze plně vidět jen z jednotlivých definic předmětu, avšak určitou orientaci uvidíme již i z těchto strohých formulací. Americký profesor E. W. Schneider vymezuje její předmět jako zkoumání oblasti lidských vztahů. do nichž člověk vstupuje, kdykoli se podílí na procesu průmyslové výroby. H. Gouldner chápe průmyslovou sociologii jako studium sociálních vztahů, jak tyto ovlivňují ekonomickou aktivitu a samy jsou jí ovlivňovány. Přední americký sociolog průmyslu D. C. Miller vymezuje tuto vědu jako zkoumání sociálních aspektů pracovního

života a pracovních institucí, jako podniku, nemocnice, školy, obchodu apod.

R. Bendix, autor dnes na Západě velmi známé publikace *Work and Authority* (New York 1956), mluví o studiu pracovních zařízení, pracovních skupin, pracovních rolí.

Profesor Smith z university v Southamptonu v Anglii chápe průmyslovou sociologii jako bádání o sociálních vztazích v průmyslu, jejich ovlivnění celou společenskou realitou i jejich aktivní působení na tuto realitu.

Výuka sociologie průmyslu se v těchto zemích postupně vydělovala z rámce obecné sociologie. Dosud se jí však často vyučuje v rámci politické ekonomie, v rámci vědy o řízení, organizace práce apod.

Těžiště ve výzkumné i pedagogické práci bývá rozličné i podle jednotlivých zemí. Tak např. v Anglii je značně rozvíjena sociálně psychologická stránka (viz např. práci prof. Browna, přeloženou již i do polštiny jako *Spoleczna psychologia przemyslu*), dále sociální konflikt. V Liverpoolu bylo možno v r. 1960 získat diplom „průmyslový sociolog“. Ve Francii přednášel prof. Friedman první kurs již v r. 1946.

V uvedených zemích se často průmyslová sociologie chápe také jako společenskovědní základ studia techniků — např. na Pensylvánské universitě v USA nebo v Anglii na universitě v Cardiffu, kde jsou tyto kursy zařazovány pro všechny studující inženýry hornictví.

Známy francouzský sociolog A. Touraine v článku *Sociologie de l'entreprise* (Sciences, Mars-Avril 1960, str. 59—66) a v knize *Aspects de la sociologie française*, Paris 1966, str. 118, hovoří o přeměně průmyslové sociologie v sociologii průmyslové společnosti.

Není jistě náhoda, že se také v teoreticky velmi seriózní učebnici sociologie průmyslu (mimořádně zpracované po dvaceti letech pedagogické i průmyslové praxe), v druhém vydání díla Millera a *Forma Industrial Sociology* objevuje věta, která v prvním vydání ještě nebyla: „My používáme pojmu »industrial sociology« v jeho širším významu, vyjadřujícím všechny formy ekonomické aktivity, včetně finanční, obchodní, výrobní a zaměstnanecké činnosti obecně“.

⁶ UNESCO 1961. Jde o anglickou verzi téže práce, kterou již dříve citoval J. Mihálik francouzsky.

Na dalších stranách autoři dokonce výslovně uvádějí, že takto orientovaná sociologie by se měla přesněji nazývat sociologie ekonomiky.

* * *

Až dosud jsme hovořili o vymezení hlavních sociologických disciplín orientujících se na ekonomiku a ukázali jsme si na problém odvětvového pojetí i na tendenci chápat předmět těchto disciplín širěji. A tato tendence nabývá v posledních letech na síle — dochází stále častěji k formulacím jako „sociologie ekonomických vztahů“, „ekonomická sociologie“ apod.

Autor této studie použil v r. 1962 v některých člancích pojmu „sociologie ekonomiky“ — a zazněl tehdy nezvykle. Jak je však známo, na VŠO se již konaly v letech 1946—48 přednášky Vladimíra Kadlece, které nazval *Sociologie hospodářství*. Byly, pravda, koncipovány značně idealisticky. (Viz k tomu: Vladimír Kadlec, *Sociologie skupinového zřízení*, Praha, SPIK 1947). Zde autor probírá i manželství, národ, stát a zkoumá vztahy těchto institucí k ekonomice. Snaha o komplexní pohled je pozitivní; téměř zásadní podřizování ekonomických procesů ideovým proudům a názorům je, myslím, mytologizací reality života. Nicméně nutno přiznat V. Kadlecovi i těm autorům, kteří mezi dvěma válkami používali pojmu „sociologie národního hospodářství“, že tímto pojmem směřovali správně k postižení skutečnosti, že sociologické pojetí sociálního pohybu v ekonomické sféře nemůže být sevrěno do úzce odvětvových hranic, a je-li přece, překračuje je bez ohledu na vypracované hranice. Tak např. zkoumat fluktuaci v průmyslovém podniku vyžaduje — má-li jít o vědecký přístup — právě toto vědomí národohospodářské šíře, nikoli úzké zaměření pouze k průmyslu a pouze k podniku. Vždyť je zřejmé, že příčiny fluktuace často přicházejí do podniku zvnějšku, že fluktuanti přicházejí i do jiných odvětví než je průmysl, že omezení odvětvové by uměle osekalo analýzy tohoto jevu o oblasti, z nichž třeba vycházejí hlavní příčiny jevu. Sociologie ekonomiky přistupuje k sociálním jevům podniku naopak již metodicky právě takto, hledá jejich vazby ve všech oblastech ekonomiky, a pak i vliv a působení ekonomiky na jiné sféry sociálního dění.

U sociologie ekonomiky tedy nejde o to, že se zabývá nejširšími (nejobecnějšími — viz argumentace obvyklé u sociologie práce) sociálními souvislostmi v ekonomické sféře. Jde o to, že ke všem sociálním jevům v ekonomické sféře, tedy i k dílčím jevům v podniku, dílně, pracovní skupině přistupuje s vědomím tohoto zařazení do celé ekonomiky (viz dnes např. úloha mistra při marketingově chápané výrobě v podniku, a tedy i jeho vazba na trh apod.).

V této souvislosti je zřejmé, že argumentace o tom, že sociologie práce má obecnější charakter než sociologie průmyslu, je značně problematická. Předně — uznejme její klad, jímž je zřejmá snaha po obecnějším, méně odvětvovém pojetí sociální reality v ekonomice. Skutečně — proti odvětvové pojaté sociologii průmyslu je sociologie práce obecnější.

Avšak ani tato obecnost práce nepostačí na zachycení ekonomicky tak významné sféry, jakou je trh. Jak je dobře známo z marketingových studií, jednou ze sociologicky nejvýznamnějších skupin v této sféře je skupina potenciálních kupců. Jak lze tuto skupinu zahrnout do kategorií sociologie práce? Zcela dobře ovšem je možné a nutné ji studovat v takovém pojetí, kdy analyzujeme vliv ekonomiky např. na zaměstnanost obyvatel, zjišťujeme životní úroveň rodin, zkoumáme současný trh a děláme srovnání se zamýšlenými nákupy, zjišťujeme reálné potřeby zaměstnanců i potenciální poptávku v perspektivě, atd. atd. To ovšem je přístup typický nikoliv pro odvětvové pojetí jakékoli sociologické disciplíny, nýbrž právě pro sociologii ekonomiky. A jedině tak si lze klást i reálné úkol napomoci sociologickými studiemi naší *plánovací* praxi, *investiční* a *cenové* politice, správnému řešení vztahů mezi zemědělstvím, průmyslem a službami atd. Vždyť např. sociologické výzkumy v rozborové činnosti při přípravě plánu — to nelze bez libovůle zahrnout do žádné odvětvové pojaté sociologie. A učiníme-li tak, pojednáváme-li např. o průzkumech dojíždění zaměstnaných žen před zaváděním druhých směn, tu vystupujeme nad rámec podniku i nad rámec odvětví (průmysl, služby) — mluvíme opět jazykem sociologie ekonomiky.

Pojmu sociologie ekonomiky bylo tedy v mých člancích použito nejen ze sémantického

tických důvodů, i když ani ty nelze ignorovat. Věc je ovšem hlubší, pojmy vyjadřují určitý pohyb obsahu. Všimněme si toho blíže.

Moderní ekonomika je charakterizována 1. vysoce rozvinutou technikou, 2. širokou aplikací vědy, 3. složitostí řízení, které musí postihnout a aktivně ovlivňovat celý komplex faktorů. To je základ stále se zvyšující úlohy aktivity subjektu.

Co všechno ovlivňuje za současných podmínek jednání a chování tohoto stále významnějšího činitele v ekonomické sféře? Čím je dáno jednání lidí ve výrobě a směně? Jen ekonomickými podmínkami? Např. jen technologií (výrobní síly) a mzdou či cenou (výrobní vztahy)? Žádný moderní ekonom takto neuvažuje (marxističtí ekonomové a nové soustavy řízení, kteří promýšlejí škálu faktorů aktivizujících pracovníků — viz např. na Západě Keynesovu teorii a místo aktivní úlohy státu v ní, nebo práci K. Galbraitha *The Affluent Society*, New York 1964, o nezbytnosti zajištění širokého vzdělání na náklad společnosti, o významu spokojenosti pracovníků v kapitalistické ekonomice, apod.).

Kdyby však přece existoval ekonom z doby počátků našeho století, který by studoval člověka v ekonomické sféře jen jako produkt ekonomických procesů (tedy např. jeho pracovní iniciativu bez úvahy jednání vedoucího, bez studia politiky státu apod.), zachytil by v řadě projevů jen následky, jejichž příčiny by mu byly záhadou (pracovník odchází z konfliktní dílny na místo s výrazně nižší mzdou).

O. Tenzer velmi šťastně vysvětluje (viz revue *Politická ekonomie* 1967/3, str. 237), proč v moderní ekonomice tak výrazně stoupl vliv neekonomických procesů: zákonitý růst úlohy subjektu se projevuje tím, že subjekt zatahuje do akce i sféry dříve determinované ekonomikou. Člověk si osedlává ekonomické procesy, humanizuje samu ekonomiku.

Jeden z možných přístupů sociologie k této nové realitě představují práce N. J. Smelsera z Kalifornské university. Práce *Readings on Economic Sociology* (London, New York — 1965) vychází z teze, že ekonomické chování je determinováno celou sociální sférou a jde tedy o analýzu všech proměnných, o studium vazeb mezi

ekonomickými a ostatními sociálními procesy.

I. kapitola zkoumá vliv kultury a ekonomiky. Srovnává přístup Marxe a Webera ke vztahu ekonomiky a kultury, dále vliv universit na rozvoj techniky.

II. kapitola analyzuje osobnost, zejména osobnost vedoucího, dále úlohu vitality, autority, vlastnosti a schopnosti atd.

III. kapitola — skupinová integrace: Rodina a výrobní činnost (zemědělství, průmysl). Klika v administrativě. Vnitroskupinové vztahy. Rasové skupiny v práci.

IV. kapitola — politické vazby: odbory a vedení koncernů. Teorie růstu. Vládní a pracovní organizace v rozvojových zemích.

V. kapitola — stratifikace, zejména sociální struktura v průmyslu a zemědělství a zaměstnanecké elity.

VI. kapitola — výrobní proces: status úředníků, konflikt mezi „staff a line“, manažeri.

VII. kapitola — směnný proces (cases).

VIII. kapitola — konzumní proces (šetření a spotřeba konzumentů, volný čas a prestiž).

Pojetí N. J. Smelsera je známo i z řady dalších děl (viz např. *The Sociology of Economic Life*, London, aj.) a rovněž z vystoupení na světovém sociologickém kongresu v Evianu, kde předsedal sekci průmyslové sociologie. Konstatuje, že ekonomická sociologie se skládá z řady speciálních sociologií (sociologie průmyslu a podniku, sociologie povolání, sociologie organizace atd.). Její funkce je mu funkcí jedné z behaviorálních věd. Ptá se tedy: je-li dána určitá struktura, jaké chování skupiny lze očekávat?

Po všem, co jsme k pojetí sociologie ekonomiky uvedli, pokusme se nyní o určité shrnutí:

Sociologii ekonomiky chápeme jako speciální sociologii zabývající se sociálními skupinami, činnostmi a výtvoři v ekonomické sféře a vztahem sociálních procesů v ekonomice k ostatním, a vice verza.

Sociologie ekonomiky nevylučuje sociologii práce, průmyslu, podniku, trhu, organizace a řízení, povolání atd., vylučuje však odpovědné zúžení těchto speciálních sociologií. Naopak — umožňuje jejich syntézu.

V oblasti *výrobních sil* zkoumá sociologie ekonomiky zejména předpoklady a dů-

sledky vědeckotechnické revoluce, nejvýznamnější rysy vývoje industriální společnosti; těžiště je zde v sociologii průmyslu a podniku.

V oblasti *výrobních vztahů* studuje zejména problémy pracovních skupin na všech stupních (dílna — výzkumný tým, fyzická a duševní práce), zabývá se tedy interakcí, sociálním klimatem, iniciativou, sociálními komponenty autority, adaptací pracovníků atd. — těžiště leží zejména v sociologii práce a sociologii povolání.

V oblasti *distribuce a směny* studuje tržní zájmy skupin, strukturu volného času a vazby na trh, orientaci vkladů u různých sociálních vrstev, problematiku „public relations“ atd. — těžiště práce zde leží v sociologii trhu.

Pro svůj komplexní přístup ke studiu sociální reality v ekonomické sféře je sociologie ekonomiky sociálně gnoseologickým nástrojem umožňujícím zvědečtění řízení ekonomiky. Vedle sociologie politiky je tak druhou hlavní speciální sociologií vytvářející poznatkovou základnu vědeckého řízení celé společnosti.

* * *

Použitá literatura:

- A. Inkeles, *What is Sociology*, Harvard University 1966.
Vladimír Kadlec, *Sociologie skupinového řízení*, Praha, SPIK 1947.
Jaroslav Kohout, *Sociologie a řízení ekonomiky*, kap. II, Praha, Práce 1967.
Miller-Form, *Industrial Sociology*, New York 1964.
N. J. Smelser, *Readings on Economic Sociology*, London, New York 1965.
N. J. Smelser, *The Sociology of Economic Life*, London.
O. Tenzer, *Sociologie ekonomických vztahů*, Politická ekonomie, 1967/3.

Резюме

Ярослав Когоут: Социология экономики

Уже от самого начала социологическое мышление отмечается признанием социальной роли «индустрии», экономики. В 20-м веке самой общей социологической дисциплиной в экономической области считается социология труда, более конкретной является уже социология промышленности, изучающая социальные явления в промышленной отрасли, которой также подчиняется социология предприятия. Однако такое понимание отрасли необходимо ведет к ограничению взглядов социолога только на внутривзаводскую сферу, следовательно является неадекватной аппликацией участковых экономик. Включение социологии рынка и в так общую дисциплину, какой яв-

ляется социология труда, является очень субъективным. Предмет «индустриал социологии» в английской литературе имеет уже более широкую концепцию. В основном это касается изучения социальных групп, деятельности и институций в экономике и влияния экономики на общество. Все-же и здесь уже начинает продвигаться теоретически более точное обозначение специальной социологии, ориентированной на экономическую область, как напр. социология экономики. Это не касается только семантической проблемы. Научно-техническая революция проявляется и в процессе гуманизации экономики. Растет задача активности субъекта, поведение людей — это равнодействующая постоянно большего ряда переменных. Поэтому социологию экономики профессор Н. И. Смелсер объясняет как одну из бегавиоральных наук.

Социология экономики не исключает социологию труда, промышленности, предприятия, рынка, организации и управления, профессии и т. д., однако исключает понимание отрасли последних. Наоборот, способствует их систематизации.

В области производственных сил социология экономики изучает главным образом предположения и последствия научно-технической революции, а с экономической точки зрения и самые знаменательные черты развития индустриального общества. Центр тяжести здесь находится в социологии промышленности и предприятия.

В области производственных отношений социология экономики изучает главным образом проблемы рабочих групп на всех степенях (мастерская — исследовательская группа, физический и душевный труд), следовательно занимается интеракцией, социальным климатом, инициативой, социальными компонентами авторитета, приспосабливанием работников и т. д. Центр тяжести здесь находится главным образом в социологии труда и социологии профессии. В области распределения и смены изучает рыночные интересы групп, структуру свободного времени и отношения к рынку, ориентацию вкладов у различных социальных групп, проблематику «публик релативне» и т. д. Центр тяжести труда находится здесь в социологии рынка.

Комплексным подходом к изучению социальной реальности в экономической сфере социология экономики является социально-гносеологическим орудием, предоставляющим возможность сделать научным управление экономикой. Рядом с социологией политики является второй главной специальной социологией, создающей познаваемую баз у научного управления всего общества.

Summary

Jaroslav Kohout: The Sociology of Economics

From the very outset, sociological thinking is noted for acknowledging the social role of "industry", of economics. In the 20th century the sociology of work is considered to be the most general sociological discipline in the economic area; the industrial sociolo-

gy, studying social phenomena in an industrial branch, is more concrete and the sociology of enterprise is subordinated to the latter. However, this branch conception necessarily leads to the limitation of the sociologist's view only to the inter-factory or branch sphere and is, therefore, an inadequate application of sector economics. It is very subjectivistic to include the sociology of the market into so general a discipline as is the sociology of work. The conception of the subject of industrial sociology in Anglo-Saxon literature is much broader; it is substantially a matter of studying social groups, activities and institutions in economics, as well as the influence economics exercises on society. Nevertheless, even here a theoretically more precise designation of the special sociology orientated to the economic area, *sociology of economics*, begins to gain ground. The problem is not only semantic: the scientific-technical revolution makes itself felt also in the process of humanization in economics. The role of the subject's activity is increasing, the behaviour of people is a resultant of a continually growing number of variables. Professor N. J. Smelser therefore explains the sociology of economics as one of the behavioural sciences.

The sociology of economics does not exclude the sociology of work, industry, enterprise, market, organization and management, professions, etc.; it excludes, however, their branch conception. On the contrary, it renders possible their systemization.

In the area of production forces the sociology of economics studies especially the preconditions and consequences of the scientific-technical revolution and the economically most significant developmental features of the industrial society; here, the crux of the matter lies in the sociology of industry and enterprise.

In the area of production relations it studies especially the problems of working groups on all levels (workshop — research team, physical and mental work); it, therefore, deals with interaction, social climate, initiative, social components of authority, adaptation of the workers, etc. The crux of the matter lies mainly in the sociology of work and in vocational sociology.

In the area of distribution and exchange it studies the market interests of groups, the structures of leisure and of connections with the market, the orientation of deposits in different social strata, the problematics of public relations, etc. Here, the crux of the matter lies in the sociology of the market.

Due to the complex approach to the study of social reality in the economic sphere, the sociology of economics is a socially gnoseological instrument rendering possible the scientification of economic management. Besides the sociology of politics, it is the second main special sociological discipline forming the basis of knowledge from which the scientific management of the whole society proceeds.